
Erőszak és együttélés. Muszlimok és keresztények mindennapjai Koszovóban (1870–1913)

Az *Oliver Jens Schmitt* bécsi iskolájában (Koszovóról és a nemzeti eszme fejlődési stációiról írt művét a balkanisták gyakran forgatják) doktorált *Eva Anne Frantz* a Balkán világához nem a központi hatalom törekvésein, hanem a helyi lakosság mindennapi érintkezési gyakorlatán keresztül közelít, mely egyaránt felöleli a felekezetek közötti békés és a felekezeten belüli erőszakkal végződő konfliktushelyzeteket. Természetesen a felekezetek közötti erőszakot is tárgyalja, de ez az amiről mindenki tudni véli, hogy ez volt az általános, noha *Csaplár-Degovics Krisztián* kutatásai is rámutattak, hogy (1) a politikainak minősíthető gyilkosságok számát jóval felülmúlja a „a mindennapi erőszak” áldozatainak száma,¹ (2) az intraetnikus leszámolások ugyanolyan súlyúak, mint az interetnikusak, tehát ez utóbbiak csak az érem egyik oldalát reprezentálják.² A mű fő mondanivalója éppen az, hogy a balkáni társadalmakat számos egyéb törésvonal hatja át, melyeket a nemzeti-felekezeti ellentétek alá besorolni téves, noha látszólag kézenfekvő, hiszen látványos, és legalábbis Huntington civilizációs konfliktuselméletével³ könnyen magyarázható. A szerző kiindulópontja azonban (1) az,

1 Demeter, G. – Csaplár-Degovics K.: Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of Ottoman Central Power (1903–1912). *Hungarian Historical Review* 3, 2014/3 pp. 609–650.

A Macedónia kb. nyolcadát kitevő skopjei szandzsákban fél év alatt több mint 100, politikai indítással nem rendelkező gyilkosság történt 1905 körül (már a nagyhatalmi reformok után!), míg egész Macedóniában 1906-ban kb. 1000 politikai gyilkosság történt Harry Lamb konzul szerint. (Idézi Balogh Á.: A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban, 1897–1912. Szeged, 2012.)

2 Douglas Dakin statisztikája (*The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913*. Institute for Balkan Studies, 1966, 1993), mely kimutatja, hogy a leggyakrabban bolgárok voltak az áldozatok, megint csak látszólag erősíti a felekezetek közötti konfliktusok dominanciájáról szóló teóriát, hiszen a „bolgárok” lakosságárányukhoz képest nem voltak lényegesen felülreprezentáltak, másrésztől a bolgár áldozatok zömét bolgárok ölték meg a csoporton belüli rivalizálás eredményeként. (Az is tény viszont, hogy a görögök és szerbek célpontjai is bolgárok voltak: esetükben a belső megosztottság minimális volt).

3 Huntington, S. P.: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa, 2015.

hogy más általános érvényű modellek (*Georg Elwert* Gewaltgemeinschaft-jai „erőszak társadalmai”) ugyanúgy magyarázó erejük, illetve (2) a *Fikret Adanir* által hangoztatott paradoxon, miszerint az Ottomán Birodalmat egyaránt tartották „multikulturális Paradicsomnak” (megengedte a felekezeti nemzetek alapján történő szerveződést, amit pl. a franciák nem) és „török rémuralomnak”. Leszámítva az utóbbi kijelentés pontatlanságát (a török etnikai kategória, a birodalmon belül pedig különbségtétel vallási alapon – muszlim-nem muszlim – volt), a XIX. század függetlenségi mozgalmi és háborúi ez utóbbit valószínűsítik. Ugyanakkor rögtön felvetődik a kérdés: ha a birodalmat valóban mindig mindenütt ez az elnyomás jellemezte, akkor hogyan lehetett sikeres az ottomán állam a Balkán meghódításának időszakában (olyannyira, hogy *McGowan* szerint a XVIII. századra a balkáni lakosság csaknem 40%-a volt muszlim, ami tömeges betelepüléssel nem magyarázható). (Aki olvasta Nesri krónikáját a birodalomalapító Ottomán tetteiről, annak világos, hogy a kegyetlenkedés és elnyomás mellett egyéb, legalább látszólag toleráns együttélési formákat is kialakítottak, mely ráadásul tudatos stratégia volt).⁴ Valószínűbb tehát, hogy a két kijelentés mindegyike releváns, de eltérő korban és régióban.

A recenzió írója korábbi műveiben kifejtette,⁵ hogy a Balkán népeit gazdasági prosperitás esetén nem különösebben foglalkoztatták a felekezeti-etnikai ellentétek, és hajlottak a birodalmi centrummal való kooperációra. Tehát lehetséges volt ideig-óráig működtetni egy ideológiai kovász nélküli konglomerátumot (az oszmanizmust nem tette magáévá még a muszlim elit sem, nemhogy a keresztény). Általános érvényűnek tekinthetjük, hogy gazdasági prosperitás esetén kisebb a törésvonalak mentén formálódó krízisek valószínűsége, míg gazdasági válsághelyzet esetén annak társadalmi vetülete a törésvonalak mentén manifesztálódik elsősorban (mely lehet osztály-alapú, privilégium-alapú, felekezeti, etnikai alapon szerveződő, stb.).

Eva Anne Frantz a vallási-etnikai konfliktusok sokszínűségét, hátterét mikroszintű kutatások segítségével vizsgálja egy minden tekintetben (vallás, etnicitás, társadalmi struktúra, gazdasági rendszer) vegyes lakosságú és periferikus helyzetű térségben levéltári források sokaságát felhasználva (a szerző jelenleg éppen egy ötkötetes forrásgyűjteményt szerkeszt az osztrák-magyar konzulok térségre vonatkozó jelentéseiből a HHSTA archívuma alapján). A szóösszetétel első helyén azért a vallás szerepel, mert számos

4 Ti. a krónika retrospektív, valójában a birodalom XV–XVI. századi politikájáról nyújt információt, nem (csak) az államszervezésről.

5 Demeter G.: A Balkán és az Ottomán Birodalom II. Gazdasági és társadalmi átalakulások a XVIII. század végétől a XX. század közepéig. Bp. MTA BTK TTI, 2016.

csoport még konfesszionális nemzetként tekintett magára a vizsgált periódusban, tehát az identitását inkább a vallása határozta meg, mint a nyelve – vallása csak egy volt egy-egyénnek, míg a többnyelvűség elég gyakori volt a régióban. A konfesszionális nemzet meghaladását a patriarchátuson belüli szakadás jelzi (1870: bolgár exarchátus megalapítása, 1879: belgrádi metropolia, 1896: prizreni metropolia a bolgár egyház előretörésének megállítására). Mindemellett hangsúlyozza, hogy a vallás sem determinatív: a Koszovóba bevándorló katolikus albánok iszlamizációja előrehaladott (bár sok a kriptokeresztény), de mégsem halványulnak el a rokoni kötődés szálai. Az albánok esetében a fis, a törzs, illetve a nagycsalád identitásképző szerepe nagyobb a vallásénál, a katonai szerveződés alapjául szolgáló bajrak pedig még a nagycsaládi-törzsi kötelékeket is felülírhatja (ezért is nehéz az albán nemzetet létrehozni a közös nyelv ellenére). A szerző úgy véli, az 1876–1878-as események befolyásolták döntően negatívan az együttélés egyezményes kereteit (bataki mészárlás, szerb etnikai tisztogatás Prokupljevban, Vranjevban).

A szerző nemcsak a konfliktushelyzeteket elemzi, hanem a békés együttélést lehetővé tevő belső szabályrendszereket, a szokásjogot is a gazdasági és politikai hanyatlást – és így a feszültségek kieleződését – hozó korszakban 1870–1913 között. (A kevésbé működő állami jogszabályokat és struktúrákat szintén ismerteti, de jó érzékkel nem ad nekik túl sok helyet egy olyan régióban, ahol az elméletet messze felülírta a mindennapok gyakorlati tapasztalata).

A szerző kutatásának alapjául nem az államhatalom vagy jogrend, hanem az „életvilágok” (Lebenswelt) állnak: e megközelítés újszerűsége abban rejlik, hogy a vizsgálat középpontjában a több felekezet interakcióit magába foglaló tér áll. Tehát a felekezeteket nem külön, a többiek világától elszigetelten vizsgálja, hanem a közösen használt tereken keresztül: a felekezetek belső szabályrendszere így másodlagossá válik, értelmet csak a többiekhez való viszonyuláson keresztül kap. A közös életter ugyanis akkor is rákényszerít az interakcióra (pl. piac, vasút gerjesztette urbanizáció, mely a tágabb értelemben vett Koszovóban⁶ sem volt elhanyagolható), ha különben a településen belül a szegregálódás dominál (mint a városokban a keresztény-muszlim városrészek, mahalék elkülönülése). Az együttélés vizsgálata során a szerző *Clifford Geertz* nyelvi fordulata értelmében nemcsak azt elemzi, hogy miről szólnak a források (statisztikailag mi a domináns), hanem azt is, hogyan szólnak meg a források szereplői, milyen fórumokat és

⁶ A vizsgált terület a Koszovói vilajet, mely nagyobb, mint a mai Koszovó (pl. Észak-Macedónia és Novi Pazár is beletartozik).

miért vesznek igénybe. Nála az etnicitás nem mint adott létező, hanem mint dinamikus formálódó struktúra jelentkezik, párhuzamosan a csoporttudat többi, gyakran fragmentálódáshoz vezető determinatív tényezőjével (osztályhelyzet, gazdaság, család, vallás, politikai beállítottság). A korábbi vizsgálatok viszont gyakran etnocentrikusak, s a szerb-albán konfliktusra összpontosítanak Koszovó kapcsán, noha ez csak a vizsgált korszak végén válik dominánssá. A nyugati historiográfia Koszovót az albán nemzeté válás kontextusában kutatja (kivéve *Schmitt* és *Malcolm* műveit), a szerbekről kevés szó esik, ráadásul *Clayer* bizonyította, hogy Koszovó konzervatív lakói – a Prizreni Ligát leszámítva – 1881–1912 között igen passzívak voltak e tekintetben. A szerbek az etnikai konfliktusokra szűkítik a térség történetét (*Batakovic*), s albán erőszakról beszélnek, az albánok nagy része pedig éppen fordítva: szerb etnikai tisztogatást vizionál (ráadásul össze-mossa a helyi szerbek és a szerb állam tevékenységét, ami nem tehető meg mindig), a szerző viszont a reflektív történetírás képviselője, s részletesen elemzi a főbb munkák előnyeit és negatívumait.

A mű a historiográfiai összefoglaló után a vizsgálati keretek megadása során foglalkozik az etnikai-felekezeti viszonyokkal és az ezt körülvevő „szakmai számháborúval”, a természetföldrajzi adottságok biztosította lehetőségekkel és korlátokkal, a természeti adottságok gazdaságra gyakorolt helyzetével, a földműves-pásztor ellentéttel, a város-vidék dichotómiával, a városi életformával, városfejlődéssel. Ezt követően a lokális és regionális aktorok, ágensek szerepével foglalkozik, s jó, részletekbe menő leírást ad a tartományi szint alatti közigazgatás működéséről egészen a falufőnökök kötelességeig és végrehajtó hatalmuk korlátozottságának ismertetéséig. Érzékletes leírást ad az adókról, a mögöttük lévő valóságról: az elégtelen közigazgatási apparátusról, az illegális adókról, védelmi pénzekről, banditizmusról, az adó és a katonai szolgálat elkerülésének módjairól, az állam tekintélyének hiányáról. Ismerteti a vallások és az iskolarendszer működését és szerepét a társadalmi kohézió fenntartásában. A következő – negyedik – fejezetben a „mi” és az „ők” számos definiálási lehetőségét elemzi, s kitér olyan ritkán, kétértelműen vagy (esetlegesen tudatosan) rosszul, torzítva használt fogalmak tartalmának változására is mint a torbes, gorán, pomák, ószerb, arbanasi, arnautasi, rája, gyaur stb. Elemzi a lokális (helyhez kötött) identitás viszonyát a vérségi alapú és azt meghaladó szintű (vallási és etnikai) identitásokhoz, és a „másról” alkotott kép ilyen módosulásait. Az ötödik fejezet az együttélés társadalmi gyakorlatával foglalkozik, kommunikációs élethelyzetek elemzését tartalmazza (többnyelvűség, város és falu viszonya, városon belüli élethelyzetek, nyilvános és köztereken való

kapcsolattartás, a magánélet – barátság és házasság – és a mindennapi valósággyakorlat). A hatodik fejezet az előző ellenpéldájaként a konfliktushelyzetekre helyezi a hangsúlyt (ennek több mint 10 fajtáját megkülönböztetve a felekezeti és etnikai jelleg nélküli rablástól a montenegrói határkonfliktuson át a nemzeten belüli bandaháborúig és a szomszédos kisállamok gerjesztette politikai motivációjú banditizmusig). A fejezet záró részében az erőszak, mint az ottomán reformtörekvésekre adott (inadekvát?) válasz jelenik meg. Míg az eddigi fejezetek a „békeidőszak” konfliktusforrásaira és helyzeteire fókuszálnak, a hetedik fejezet a konfliktusok egy sajátos formájával, a háborúkkal foglalkozik. A kötetet egy tartalmas szöszedet (magyarázatokkal), az elmondottak alapján frontierzónának tekinthető terület térképei és a helynévvariánsok zárják a bő bibliográfia mellett.

Noha az igen jól szerkesztett műben komplex társadalmi körképet igyekszik adni, a szerző munkamódszerére és következtetéseire itt csupán egy – több fejezetből kimazsolázott példával – a fegyverviselés következményeivel kívánunk rávilágítani. A fegyverviselés egyértelműen az állam gyengeségének jele (hiszen az erőszak monopóliuma az utóbbit illeti a modern interpretációk szerint), különösen akkor, ha ez regionális mintázatot mutat, s nem egy kiváltságolt csoport sajátossága. Márpedig noha birodalomszerte csak a muszlimoknak volt fegyverviselési joga (helyesebben a katonai funkciót betöltő aszkeri rend tagjainak), Koszovóban fegyverek nemcsak a csendőri funkciót betöltő katolikus albán fandiknak (ez is kuriózum, hiszen az ortodoxok pl. 1903-ig alulreprezentáltak voltak a csendőrségben), de (szemben más tartományokkal) az ortodox szlávoknak is voltak. Igaz, őket a muszlimok rendszerint feljelentették, ha maguknál tartották a lőfegyvert (tehát az egyenlőség nem érvényesült teljes mértékben), de legalább otthonaikban nem kutakodtak. Ez persze azt is jelentette, hogy egy kisebbségben lévő ortodox csoport nem távolodott messze lakhelyétől, ha nem volt szükséges. A fegyverviselés viszont magában hordozta az önbíráskodás csíráját. Az ugyan nem deríthető ki, hogy a fegyverviselés az állam gyengeségének oka, vagy inkább következménye, de mindenképpen annak jele: ahol az állami igazságszolgáltatás nem elég hatékony, ott ez az egyén (vagy inkább a közösség) feladatává válik. Az albánok által élvezett „privilegiumok” (a fegyverviselés érdekében azzal érveltek, hogy védekezniük kell a montenegrói határbetörések ellen, de valójában az is ugyanannyira meghatározó volt, hogy a szokásjog gyakorlatilag nőnek tekintette a fegyvertelen férfit) már a birodalmi reformok előtt komoly problémaforrássá váltak. A centralizálási és uniformizálási kísérletek csak tetézték ezt. A vérbosszú és transzhumansz pásztorkodás létező gyakorlata

szintén racionálissá tette a fegyverviselést. A gazdasági migráció maga is növelte a konfliktus lehetőségét: a vándormunkások maguk gyakran fegyvert vagy lőszert csempészték haza Bulgáriából, Szerbiából, akár a politikai elköteleződés hiánya esetén is, egyszerűen azért, mert jó üzlet volt, hiszen volt rá kereslet. A csempészek zöme nem is albán, hanem gorán vagy torbes, azaz dibrai vagy Gorna Reka környéki muszlim szláv volt (érthetően nem volt munkavállalásuk útjában nyelvi akadály).⁷ Így fegyverezték fel magukat a drenicai rablók (akár 200 fős létszámot is elérhettek), akik tavasszal (mikor a paraszt kiment szántani), vagy ősszel (mikor a városba ment eladni portékáját) aktivizálódtak, s elsősorban békés, kis létszámú, fegyvertelen paraszti csoportokra specializálódtak (azaz ortodox szlávokra), hiszen ezt a csoportot tudta legkevésbé megvédeni az ottomán hatóság (egy külföldi utazó, vagy aromun kereskedő mellé mindig jutott 1-2 ór). Így, noha a célcsoport etnikailag jól körülírható volt, az ellenük irányuló támadásoknak mégsem volt etnikai jellege. Ugyanígy e csoport politikailag nem volt aktív (télen nem aktivizálták magukat, az egyik legfontosabb ismérve a politikailag elkötelezett csetának, hogy télen is kénytelen „törvényen kívüli” maradni, elkerülendő a bázisul szolgáló hátszázatot ért atrocitásokat egy másik cseta, vagy az ottomán haderő részéről). Mikor 1870 után az ottomán hatóságok ellen fogtak fegyvert, ennek is csak az volt az oka, hogy a rend helyreállítása okán az ottomán kormányzat Drenica térségébe erősebb államapparátust helyezett (volna). E jelenség ráadásul szintén nem etnikumhoz kötött: a pejei szerbek ugyanígy rablásból éltek (megjegyzendő, hogy voltak adómentes és földbirtokos ortodoxok is, tehát még a kisparaszti életformát folytató gazdálkodók egy része sem volt rája), mint a drenicai albánok. Ugyanígy a védelmi pénz szedése is gyakorlattá vált (éppen az erőszak korlátozása volt a célja, de ritkán volt eredményes: Jolovce falu 1500 piasztert fizetett egy bandának, hogy békén hagyják, de ez nem jelentette azt, hogy meg is védik egy másik, éppen arra járó bandától, mely kifosztotta a falut). Lehetséges, hogy a piaci napok számának korlátozása is azt a célt szolgálta (amellett, hogy az eladó több településen is tudta kínálni portékáját, így nagyobb volt a vevőköre), hogy korlátozzák a konfliktushelyzetek kialakulását (a vasút mentén fekvő Ferizaj kivételével a többi városban csak 1-1 piaci nap volt hetente).

Amíg a csendőrség létszáma kicsi volt és ráadásul több havi késéssel kapták a bérüket, nem volt meglepő, hogy keresetüket maguk is rablással és jogalap nélküli bírságotalással, hatalommal való visszaéléssel egészítették ki,

⁷ S a kialakult kapcsolati háló érthetővé teszi az 1913 őszi kialakult albán–macedón–bolgár együttműködést („harmadik” Balkán-háború) a szerbek ellen felekezeti hovatartozástól függetlenül.

még egy 1900-as jelentés szerint is. 1903 után viszont, mikor a műrzstegi megállapodás eredményeként ortodox keresztények, szlávok is nagyobb számban lehettek csendőrök, ez megint nem a helyzet konszolidációját, hanem a konfliktusforrások eszkalációját jelentette. Mindezek után nem meglepő, hogy a privilégiumaihoz és hagyományaihoz (ide tartozik vezető ottomán tisztviselők hidegvérű meggyilkolása is, mint 1875-ben majd 1904-ben – már a reformok után) ragaszkodó lakosság elutasította a centralizációt: a népszámláláson való részvétel szabotálása (ez az adózás miatt volt fontos) és a katonai szolgálat megtagadása (sokan felfedezték keresztény gyökereiket) csak az enyhébbik eset volt: a koszovói vilajetben teljesen megszokott volt, hogy állami tisztviselőt posztja elhagyására kényszerítettek. A lakosság 1880-as lefegyverzését irányító Haszán pasa missziójának kudarcára mi sem utal jobban, hogy nem találták meg az 1875-ös kajmakám-gyilkosság tetteseit sem (az állam presztízisének hiánya jól tükröződik a hivatalnokok védtelen helyzetén keresztül). A fegyverviselés, mely korábban az ottomán államhatalom támaszát jelentette, így vált egyre inkább konszolidációt gátló tényezővé. A koszovói „önigazgatást”, privilégiumokat tartósan felszámolni 1903, a nagyhatalmi beavatkozás után sem sikerült. A privilegizált fandi rendőrök szintén nem kívánták pozícióikat elveszíteni. A térség albánjait besorozni a modern ottomán hadseregbe szintén nem volt lehetséges: továbbra is basibozuk szabadcsapatokkal vettek részt a rendfenntartásban és háborúkban saját tisztjeik vezetése alatt.

Összességében az olvasó egy igen hasznos, friss szemléletű, a – nyugati történetírásban kulcsfontosságú – koncepcionális keretet példák tucatjával alátámasztó, gyakorlatias megközelítése miatt a Balkán megértéséhez kulcsfontosságú művet vehet a kezébe – egyelőre német nyelven.

Eva Anne Frantz: *Gewalt und Koexistenz. Muslime und Christen im spätosmanischen Kosovo (1870–1913)*. (Erőszak és együttélés. Muszlimok és keresztények a későottomán-kori Koszovóban, 1870–1913) De Gruyter, Oldenbourg, München, 2016. 430 o.

Demeter Gábor